

PILGUHEIT EESTLASTE HINGESTATUD MAAILMA

Mall Hiemäe. Virumaa vanad vaimujud. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2015. 299 lk.

Ajal, kui fantaasiakirjandus ruulib ja eestlaste rahvapärimumust ning eriti vanu uskumusi ja ka moodsat usundit on belletristikavormi edukalt sulatanud Andrus Kivirähk ja Indrek Hargla, on värskendav pöörduda tagasi puhastverd algallikate juurde. Sest seda ju otse rahvasuust talletatud arhiivitekstid on. Rahvaluule arhiivi vanemteaduril ja Eesti folkloristika *grand old lady*’l Mall Hiemäel on valminud raamat, kuhu on koondatud aukartust äratav kogum tema oma koduselt Virumaalt kogutud usundilisi jutte.

Kohe raamatu alguses annab koostaja ülevaate nende Virumaalt pärit tekstide kogumisloost. Jakob Hurda rahvaluule kogumisaktsioonist, XIX sajandi lõpust alates on neid tekste Eesti Rahvaluule Arhiivi talletanud mitmed kohalikud korrespondendid. Alates Eesti Rahvaluule Arhiivi moodustamisest 1927. aastal on usundialast materjali Virumaalt kogunud nii kohalikud kirjasaatjad kui ka tuntud folkloristid Richard Viidebaum (hilisem Viidalepp), Rudolf Põldmäe, raamatu koostaja Mall Hiemäe ise jmt. Osa Iisaku kihelkonnana vene küladest kogutud jututekste on raamatu tarvis eesti keelde tõlgitud. Peale mitmete teiste on neid venekeel-

seid jutte üles kirjutanud rahvaluule arhiivi looja ning usundiurija Oskar Loorits ning oma tööd rahvaluule arhiivis alustanud, kuid hiljem keeleuurijana tuntuks saanud Paul Ariste. Eesti pärimuskogudele iseloomulikult moodustavad Virumaa puhulgi ilmselt märkimisväärse osa materjalist kooliõpilaste 1938.–1939. aasta üleskirjutused. Ilma statistikat tegemata torkab kogumikku lehitsedes silma varasemate ning 1930. aastatest pärit tekstide suur osakaal. See on igati arusaadav, vanemad jutud on ilmekamad, sest need tekstid „kajastavad vanapärast traditsiooni ajast, mil siinmail vaimude olemasolu veel küllaltki tõsimeeli usuti ja seetõttu neid ka sagedamini kohata võidi” (lk 8). Raamatu koostaja on küll teinud katse koguda Virumaalt mütoloogiliste olendite kohta usundilisi jutte ka tänapäeval, kõite viimasel kahel leheküljel võib leida vasta-va abistava küsimustiku, kuid see saak on olnud väga kesine. Koostaja tõdeb, et peale kummituste kaasajal enam eriti teisi mütoloogilisi olendeid ei mäletatagi (lk 299). Moodsa ratsionaalse maailma sissetung XX sajandil on hävitanud omaaegse mütoloogilise hingestatud mitmekesisuse.

Siinkirjutaja vist ei eksi, kui väidab, et tegemist on viimase 35 aasta jooksul ilmunud esimese nii esindusliku, laiale lugejaskonnale mõeldud usundiliste muistendite väljaandega, muidugi kui jätta arvestamata katkule, halltöve-

le ja kuradile pühendatud usundiliste muistendite teaduslikud väljaanded.¹ Muistend on erinevalt muinasjutust, millele on omased kindlad vormelid ja sisu, ebamäärase ja laialivalguva süga. Ja erinevalt muinasjutust on see uskumiseks mõeldud jutt, selleks aitab kaasa jutu seotus kindla aja, koha või isikutega. Kohamuistenditega koos võib usundilisi muistendeid leida ka paljudes tänapäeval ilmunud rahvaluule arhiivi kohapärimuse väljaannetes, kuid neil väljaannetel on omamoodi idealistlik-rahvuslik eesmärk luua üldist teadmist inimese või kogukonna ümbruse kohta, mitte niivõrd peatuda usundilistel kujutelmadel ning mütoloogilistel olenditel sisulisemalt. Tegelikult ongi siin piirjoont tõmmata üsna raske, sest kohapärimus hõlmab niivõrd eritekkelist ja eriainelist maastiku ja kohtadega seotud jutupärimust ning nii leiab kindlate kohtadega seotud jutte mütoloogilistest olenditest ka siin esitletavast Virumaa kogumikust. Ilmselt oma folkloristikogemustele toetuvalt väidab koostaja, et kohtadega seotud usundilistel muistenditel on potentsiaali kauem püsida.

Raamatus rullub meie ees lahti vanade eestlaste hingestatud maailm, kus sotsiaalsed ja varanduslikud suhted külas, ajaloolised vaenlaste kujutelmad, surm ja ravimatud haigused, seletamatud loodusjõud jms, on saanud tõlgenduse juttudes mütoloogilistest

olenditest. „Virumaa vanad vaimujutud” niisugustest vaimolenditest nagu mets-haldjad, vetevaimud, vaarao inimesed ja merekari, laevahaldjad, majahaldjad, toonesepad ja maa-alused, mardused, vainuköied, surnuvaimud, kodukäijad, vanakuri, koerakoonlased, katk, halltöbi, libahunt, luupainajad, tuulispask, kratt on tegelikult huvitav lugemine kui nende juttude sisusse süveneda. Üks põhjus selleks on, et Virumaa on olnud ka väga huvitav pärimusala, siit võib leida soome, karjala, vadja-isuri ning vene pärimusele viitavaid erijooni. Siin on näiteks kõrvuti majahaldja ja painajaga räägitud *dvaravik*’ust (‘õuehaldjas’, vrd õu vene keeles *dvor*). Kratt on Iisaku kihelkonna vene küla *zmejaa* (vn ’madu’) saanud. Mitmed mütoloogilised kujutelmad ongi iseloomulikud ainult Virumaale, üksnes siin on teatud usundilisi jutte toonesepadest, maa-alustest ning mardustest. Looduslikult mitmekesise Virumaa traditsioonis kohtab ka mereäärsele pärimusele viitavaid kotermani, laevahaldja, vaarao inimeste ning merkarja lugusid.

Raamatu lugejale on heaks teejuhiks iga vaimolendit tutvustava teksti ees olev koostajapoolne sissejuhatav abistav tekst, kus antakse folkloristlik ülevaade vastava vaimolendiga seotud jututraaditsiooni võimalikest kujunemisteedest ja tähendustest, samuti kokkuvõtvalt üldiseloomulikkus kogumikus esitletud tekstide kohta. Üks asjaolu, mis torkab silma tähelepanelikule lugejale ja millele on raamatus korduvalt osutanud koostaja Mall Hiimäe, on nende vaimolendite ambivalentsus eesti traditsioonis. Paljudel neist puudub kindel kuju, nad on laenuid siit ja sealt, erinevatest aegadest ja erinevate motiivide põimed, need tegelased ka käituvad juttudes erinevalt. Näiteks on piir surnuvaimu ja kodukäija vahel üsna tinglik, majahaldjal on mitmeid ühiseid jooni luupainajaga, tuulispask käitub mitmetes juttudes nagu pisuhänd, koerakoonlaste lugu on

¹ Meenutuseks: Mall Hiimäe usundiliste juttude populaarne väljaanne „Emand kaeladvas” (Eesti Raamat) ilmus 1988. aastal. Teisi usundilise pärandi väljaandeid: R. H i i e m ä e, Eesti katkupärimus. (Monumenta Estoniae Antiquae II.) Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused I. Tartu: EKI folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv, 1997; P. P a a l, M. K a l d a, Halltöbi. (Monumenta Estoniae Antiquae II.) Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused II. Tartu: EKM folkloristika osakond, EKM Teaduskirjastus, 2014; Ü. V a l k, Allilma isand: kuradi ilmiskujud eesti rahvausus. (Eesti Rahva Muuseumi sari 1.) Tartu, 1998.

laenanud motiive Hansu ja Grete muinasjutust. Samas on tore lugeda neid tekste, kus jutustajad on püüdnud traditsiooni moodsa ajaga kohandada, näiteks on värskemates üleskirjutustes kodukäijast saanud asju loopiv poltergeist ja krati kujutelma on põhjendatud lendava õhupalli või UFO-ga.

Teine tõdemus, milleni raamatut lugedes võib jõuda, on see, et eesti pärimuskogud kajastavad aega alates XIX sajandi lõpust, kus paljud eestlaste mütoloogilised kujutelmad olid juba moodsale ajale jalgu jäänud. Mõnevõrra dikteeris kogujate suhtumist ilmselt ka Jakob Hurda üleskutse „talletage vana usku”. Me ei saagi kunagi teada, kas „vana usk” vaarao inimestest ja merekarjast või majahaldjast ongi eesti traditsioonis olnud nii kesine või on see kunagi olnud rikkalikum ja värvikam. Selle raamatu näol on tegemist nauditava lugemisega eestlaste uskumustest, siit võib leida lühikesi teate vormis tekste: igas majas arvatakse olevat vaim, jõukas elab hea, vaeses halb vaim (lk 75). Siin on ka pikki ja huvitavaid jutuarendusi (nt „Kaks eksinud inimest”, lk 172–174; jutt Kingu Kröödast, lk 233–235, jpt).

Ei saa hästi aru, mis sunnib raamatu koostajat arvama, et jutud vaimolenditest lähevad põlvkonnalt põlvkonnale levides aina koledamaks (lk 15). Ei lähe ju. Need arhiivitekstid on jutuna töödeldudki ning eeskätt lugemiseks mõeldud, eriti vanemate tekstide puhul võib olla tegemist kahe loojaga, kus on osa jutustajal, aga ka üleskirjutaja mälul ja kirjutamisoskusel. Sellest lähtuvalt võime vaid ette kujutada nende usundiliste juttude konteksti, esitajapoolseid rõhuasetusi, üldisi tähendusi, mida need kunagi kogukonnas kandsid. Usundiline muistend toetub ilmselt rohkem kui ükski teine rahvajutt traditsioonilistele usundilistele kujutelmadele, kuid sünnib igas kogejas, kogemuses ning jutustuses üha uuesti. Kindlasti aitavad ka tänapäevased muistendiuurimused

tõsta katet usundiliste muistendite kontekstilt üldisemalt. Gillian Bennett² on uskumusjutte uurides tõdenud, et iga muistendi esitus võib anda kahest informatsiooni: esiteks selle sündmuse kohta, millest räägitakse, ja teiseks jutustaja enda kohta. Need kaks poolt loovad uue, kolmandat tüüpi teadmise ümbritsevast maailmast, nagu jutustaja seda näeb. Jutustajad kasutavad muistendi kõikuva oleku eeliseid ja nihutavad oma jutu piire kas fakti või fiktsiooni suunas. Seetõttu oli ja on ka naer ja nali muistendiesitustes omal kohal. Osalt, nagu märgib ka Hiiemäe, on see jutusüžees, näiteks kratijuttudes, orgaaniliselt olemas (lk 266).

Sarnaselt Mall Hiiemäe koostöös Viru Instituudiga valminud raamatule „Virumaa vanad lastemängud” (2012) on ka „Virumaa vanad vaimujutud” mõeldud laiale eesti rahvapärimest huvituvale kasutajaskonnale, käesolev väljaanne siis eeskätt tutvustama Virumaalt alates ülemöödunud sajandi lõpust kogutud usundilisi muistendeid. Kuigi tegemist on nn rahvaraamatuga, ei ole väljaannet koostades tehtud järeleandmisi selle akadeemilises ülesehituses. Raamatust võib leida fotosid arhiivisäilikutest ning kogujatest, samuti juttude ning motiivide levikukaarte, kaardi Eesti kihelkondade paiknemise kohta, kohtade ning kogujate registri ning kasutatud kirjanduse nimestiku. Raamatu on kujundanud Malle tütar Mari Hiiemäe, kes ise on ka mõned jutud kogunud. Raamatu kujunduslikule küljele lisavad vürtsi kogujate-korrespondentide tehtud naivistlikud originaaljoonistused mütoloogilistest olenditest. Sõnaseletusi on küll pisut antud, kuid tänapäeva tavalugeja jaoks on neid vanade tekstide mõistmiseks ilmselgelt liiga vähe. Lugejat oleks

² Vt G. Bennett, Legend: Performance and Truth – Monsters with Iron Teeth. Perspectives on Contemporary Legend. Kd III. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988, lk 13–36.

kindlasti aidanud ka nendesamade vanade keelendite tärnikesega märkimine juba tekstis, sest siis poleks tagant asjata otsimist.

Me elame performatiivse pöörde³ ajastul, kus kõigil ühiskonna-kogukonna liikmetel on võimalik mängida mingit

osa äratamaks huvi traditsioonide ning seeläbi ka identiteedi vastu. Folkloristidel on selles mängus oma asendamatu roll. „Virumaa vanade vaimujuttude” tekstid annavad lugejale väikese eten-duse, luues meie jaoks uue teadmise eestlaste minevikumaailmast.

³ Vt L. K a l j u n d i, Performatiivne pööre.
– Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 628–640.

EDA KALMRE